

Ірина Білецька

СТАНОВЛЕННЯ ІНШОМОВНОЇ ОСВІТИ В США (XVI–XIX століття)

Освіта як соціальний інститут завжди була зорієнтована на потреби соціуму. Інформатизація суспільства та інтеграційні процеси у світі впливають на посилення соціальної зумовленості освіти, а отже, й мовної політики. Сутність змін в освіті, що відбуваються в більшості країн, пов'язані з визнанням значущості знань як рушія суспільного добробуту. Таким чином, освіта повинна давати такі знання, які необхідні людині для забезпечення її гармонійної взаємодії з сучасним суспільством.

Міжнародне спілкування в різних галузях науки і культури, економіки, активна міграція населення потребують уміння відповідно поводитися в умовах іншомовного соціуму і представляти свою країну на належному рівні, а це неможливо без знання іноземних мов.

Щоб оцінити реальну ситуацію реалізації полікультурної освіти через вивчення мов, її не можна розглядати окремо від загальної історії освітнього процесу, педагогічної думки в цілому та розвитку середньої школи зокрема. Такий аналіз передбачає з'ясування значення, яке надавалося і надається мовній освіті в структурі шкільної освіти Сполучених Штатів Америки в контексті історичного розвитку.

У межах праць, присвячених системам освіти в зарубіжних країнах, знаходимо висвітлення окремих питань історії, методології, організації, структури, змісту іншомовної освіти. Так, О. Акат'єв, П. Велянін, Н. Гусейнова, М. Нікітін, М. Шутова у комплексі складових змісту освіти в середніх навчальних закладах США розглянули мету, завдання, вимоги до навчальних курсів іноземних мов. Особливостям двомовного навчання присвячені публікації О. Литвинова, а Р. Романюк та І. Пасинкова розкривають специфіку мовної освіти бакалаврів в Америці.

Американські науковці, у свою чергу, теж приділяли увагу окремим аспектам мовної підготовки учнів на різних етапах розвитку суспільства. Так, Е. Зейдель, О. Оришкевич, У. Чайлдерс розглянули стан викладання деяких іноземних мов у певний історичний період у США. Б. Блум, Н. Граунлунд, Дж. Келлер висвітлили питання розробки куррікулуму, а К. Брумфіт, Д. Ньюман, У. Разерфорд, Д. Улкінз та М. Фіночіаро – питання розробки навчальних програм мовних ку-

рсів в той чи інший час розвитку американської системи середньої освіти.

Мета статті полягає в розкритті історії становлення іншомовної освіти в США в період з XVI по XIX століття.

На шляху до свого становлення система освіти кожної країни проходить певні етапи, вбираючи в себе усі особливості тієї чи іншої епохи, відповідаючи вимогам того чи іншого періоду, стимулюючи розвиток країни, виступаючи основним осередком прогресивних ідей. Слід зазначити, що у вітчизняній та зарубіжній літературі мають місце спроби визначити етапи становлення американської системи середньої освіти. Дослідники беруть за основу різні підходи та критерії для її періодизації. Так, наприклад, в концепції історичного розвитку американської освіти, автором якої є Елвін Тоффлер (A. Toffler), виділяється «перша хвиля», що тривала приблизно від 8 тис. до н.е. і завершилася епохою від 1650 до 1750 років, та «друга хвиля», яка розпочалася останніми роками першої хвилі і домінувала до 1950 року [7, с. 654]. Сучасний етап розвитку освіти в США називають «третьою хвилею».

Якщо говорити про початок американського шкільництва, то варто зазначити, що воно виникло задовго до утворення Сполучених Штатів Америки. У 1503 році разом з Христофором Колумбом до Нового Світу прибули іспанські священики, а в 1523 році була відкрита перша школа. Монахи і священики вивчали корінні мови та навчали місцевих дітей читанню, письму, арифметиці, співу та катехізису. Іспанськими місіонерами такі школи відкривалися повсюди аж до 1873 року. Спочатку ці школи створювалися на зразок тих, які функціонували в країнах, звідки прибули колоністи (Англія, Франція, Іспанія, Голландія).

Початок XVI століття характеризувався заснуванням іспанцями шкіл для дітей корінного населення та для своїх власних у колоніях на тих територіях, де зараз розташовані штати Флорида, Луїзіана, Техас, Нью-Мехіко, Аризона, Каліфорнія, Оклахома, Небраска і Канзас. У цих школах пропагували іспанську мову, культуру та цінності.

З 1620 року діти перших поселенців Массачусетса також навчалися письму, читанню, ари-

фметиці, релігійним дисциплінам. Перші «латинські» граматичні школи, в яких навчалася привілейована молодь, з'явилися у середині XVII століття.

Релігійні, культурні відмінності, клімат і географічне положення спричинили певні особливості в освіті на рівні різних колоній. Наприклад, у колонії Массачусетс школа досить швидко стала звичним і необхідним явищем, чого не можна сказати про південні колонії. Відмінності в розташуванні поселень на просторих плантаціях робили неможливим створення державних шкіл (town schools). Це, зокрема, пояснювалося тим, що жителі Півдня вважали освіту справою особистою, а не державною. Вони надавали перевагу приватним учителям або приватним школам, чи відправляли своїх дітей на навчання у Європу. Для дітей бідніших білих жителів Півдня навчання було переважно неформальним: хлопці вчилися полувати, ловити рибу, займатися сільськогосподарськими справами, а дівчата – шити, ткати, готувати їжу тощо. Чорношкірих невільників готували до праці на плантаціях. Більшість із них не вмiли ні читати, ні писати. Побоюючись бунту рабів, власники плантацій не робили ніякої спроби для організації їхньої освіти. Концепція колоністів про узаконення освіти цілком керувалася соціальними мотивами. Діти незаможних батьків були зобов'язані отримати базову освіту в початкових школах, тобто навчитися читати, писати, виконувати найпростіші арифметичні дії і вивчити основи релігії. Разом з тим діти із середнього і вищого прошарків суспільства відвідували Латинську граматичну школу, а потім продовжували навчання у коледжі. Отже, колоністи виступали за двояку систему шкільництва: одну – для бідних, а іншу – для багатих дітей [2, с. 13].

Саме на цей період припадає перший випадок прояву двомовної освіти у США, пов'язаний із польськими іммігрантами у перших постійних англійських поселеннях Вірджинії, що зараз є територією цієї країни. Поляки постачали оброблені скляні вироби та смолу, яка використовувалась у кораблебудуванні. Коли члени парламенту засідали у 1619 році, права поширювалися лише на англійців. Поляки, в свою чергу, піднялися на перший офіційно зафіксований у Новому Світі страйк. Через надзвичайну потребу у їхній продукції вони отримали «права англійців» і заснували перші двомовні школи, в яких навчальні предмети вивчалися англійською та польською мовами. Починаючи з цієї першої історично задокументованої події, двомовна освіта у тій чи іншій формі стала функціонувати у США.

У 1635 році було засновано Бостонську латинську класичну школу, яка дала початок розвиткові середньої освіти у Сполучених Штатах Америки. За принципом організації вона була аналогічною до Англійської граматичної школи. Складовими шкільної програми були англійська та грецька мови, а також значна увага приділялася вивченню латинської граматики. Учні вчилися читати і обговорювати латинською мовою праці Цицерона та Овідія, а грецькою мовою вивчалися твори Сократа і Гомера. У цьому ж році було засновано першу школу у Вірджинії. В цілому до 1640 року у США функціонувало всього сім шкіл [9].

Необхідно зазначити, що в 1642 році Верховним Судом Массачусетса було прийнято закон, який вимагав від певної особи проведення опитування батьків та вчителів щодо того, якою мовою має відбуватися навчання їхніх дітей та учнів.

Діти молодшого шкільного віку навчалися в школах, що організовувалися вдома і вчителями, якими були жінки, котрі мали час та здібності, вчили дітей читанню і письму («dame or women's schools»). Діти відвідували такі школи у віці шести-семи років з 9 до 15 години шість разів на тиждень. Тогочасний історик А. Лоренс зазначав, що «у перші роки існування республіки шкільне навчання було лише частиною освіти, причому незначною» [5, с. 232].

Результати дослідження, проведеного Н. Пацевко, свідчать про те, що існуюча шкільна система у США в той час була далекою від ідеалу стосовно корінних жителів та чорношкірих дітей. З 1619 року вони виховувалися релігійними общинами (the Quakers). Зростаючий інститут рабства у поєднанні з расизмом не лише заперечував формальну освіту для багатьох корінних американців та афроамериканців, а й сприяв прийняттю ряду законів, що забороняли їхню освіту.

Перші кроки до обов'язкової освіти були зроблені у 1642 році через прийняття у Массачусетсі закону, який вимагав від дітей знання релігії і навичок читання. Відповідно до нього, батьки, які вважалися на той час найкращими вчителями, повинні нести відповідальність за отримання дітьми базових знань. Якщо ж дитина не вмiла належно читати і писати, їй необхідно було відправити туди, де б вона могла набути необхідних знань. Проте у цьому законі не говорилося про створення шкіл. Це було зроблено пізніше [463, с. 65].

У 1647 році Верховний Суд колонії Массачусетс прийняв закон (відомий як the Old Deluder Satan Act), який зобов'язував общини (50

і більше будинків) на свої кошти відкривати початкову школу, а коли вони склалися зі ста і більше будинків – середню. Для простих людей цей закон був досить обтяжливим, тому що в умовах важкої праці батьки з більшим бажанням залишали дитину вдома. Закон 1647 року не лише виконувався, але й трактувався по-різному. Дехто вважав, що термін «діти» (зазначений у законі) стосувався обох статей, тому кількість шкіл, у яких навчалися і дівчата, і хлопці, була незначною. Аналогічні закони приймалися і в інших колоніях. Через два роки після створення колонії Пенсільванія був виданий наказ, згідно з яким діти незалежно від соціального походження до 12-и років повинні були вчитися читати і писати, а потім опанувати певне ремесло. Закон Пенсільванії також передбачав внесення плати за кожного учня у розмірі 5 фунтів стерлінгів. Звичайно, ця умова значно зменшила кількість учнів з небагатих родин [2, с. 16].

Прийняті у XVII столітті закони були передумовою становлення обов'язкової освіти у Сполучених Штатах Америки і сприяли появі необхідних навчальних книжок та підручників. Перші підручники, як правило, містили алфавіт, набір буквосполучень, молитву (Lord's Prayer) і Благословення (Benediction). Серед них варто згадати «Новий англійський буквар» (The New England Primer), який уперше з'явився у 1690 році [8, с. 191–193]. У цій книжці, яка складалася з 90 сторінок, кожна з літер алфавіту була проілюстрована римівкою та дерев'яною гравюрою. Вона була написана віршами і прозою, навчала читання та релігії й обов'язково використовувалася для навчання у церкві і в школі.

У 1740 році значно підвищився статус граматики англійської мови як науки, що виявилось у виданні «Нового довідника з англійської мови» (A New Guide to English Grammar), автором якого був Томас Дилверс (Т. Dilworth). У ньому було надруковано ряд слів (від одно- до шестискладових) із транскрипцією і значенням. Крім того, він містив короткий огляд англійської граматики у формі «запитання – відповідь».

Основним підручником для школярів з 1783 року став «Американський орфографічний довідник», який видав учитель з Нью-Йорка Ной Вебстер (Noah Webster). У ньому він запропонував американцям написання слів, що більше відповідало їхній вимові, для цього впорядкувавши американський правопис і відокремивши його від старішого англійського попередника. У 1828 році автор опублікував «Американський словник англійської мови» (The American Dictionary of the English Language), який є прототипом сучасних Вебстерських словників, що свідчить про його

випробування часом. Можна сказати, що словники Вебстера започаткували процес націоналізації американської системи освіти.

Тривалий час освіта у США була приватною справою. Проте ряд державних діячів, серед яких варто назвати Бенджаміна Франкліна, Бенджаміна Раша, Самюеля Нокса, Джорджа Вашингтона, Джона Лея і Томаса Джефферсона, підкресливали вагому роль освіти в майбутньому держави. Саме в цей час Бенджамін Франклін виступав за піднесення ролі англійської мови, особливо серед німецького населення у Пенсільванії, пропонуючи проводити американізацію через освіту.

Провідне місце у середній освіті XVIII століття займали школи, засновані Бенджаміном Франкліном і які отримали назву «академії» (academies). Перша така школа була відкрита у 1751 році у Філадельфії з метою навчання навичок письма і лічби. Вона була створена за моделлю школи Платона. Через три роки першу академію було реорганізовано у «коледж і академію», згодом відому як Пенсільванський університет [192, с. 194]. Перелік предметів в академії був ширшим, ніж у граматичних школах, а викладання – серйознішим. Це сприяло тому, що незабаром ці навчальні заклади отримали право надавати перший науковий ступінь. Більшість академії утримувалася на кошти меценатів і пожертв, проте деякі академії отримували допомогу держави. У перших академіях, як і в граматичних школах, навчалися лише хлопці, але незабаром були створені відділення для жінок [8, с. 382–383].

Особливого розквіту академії набули у другій половині XIX століття. У 1800 році у штаті Массачусетс існувало 17 академії, у 1820 – 36, у 1850 – 403. В цілому, у Сполучених Штатах Америки у 1830 році налічувалося 950 академії, а у 1850 році – 6085, у яких навчалось 263 096 учнів і працювало 12 260 учителів [3, с. 14–17].

У 1795 році палата представників Конгресу США постановила друкувати закони, акти й нормативні документи не тільки англійською мовою, а ще й німецькою. Але пізніше, через надзвичайну потребу консолідувати американський народ, який постійно поповнювали іммігранти з різних країн, ситуація дещо змінилася.

Наприкінці XVIII століття через різноманіття мов і релігій серед іммігрантів колоніальний уряд змушений був дозволити відкриття шкіл з різними мовами викладання. Навчання іноземних мов у США почалося в колоніях вздовж східного узбережжя, де відбувалося ретельне і систематичне вивчення латинської мови. Переселенці з Франції та Німеччини заснували

власні приватні школи, де їхні діти вивчали французьку і німецьку мови.

Протягом XVIII століття францисканські місіонери на території від Каліфорнії до Техасу використовували місцеві мови при перекладі і в навчанні корінних американців катехізису.

На початку XIX століття школи в США поділялися на: початкові (primary schools), середні (secondary schools): граматичні (grammar schools), академії (academies), вищі народні школи (high schools). Навчання у початковій школі тривало вісім років, а в середній – чотири. Граматичні середні школи майже ніколи не існували окремо, а були, як правило, об'єднані з початковою. Для прикладу, у Сан-Франциско граматичною називали таку школу, в якій, крім початкового відділення (primary grade), у старшому відділенні (grammar grade) навчалось не менше 200 учнів. Ті навчальні заклади, де було менше ніж 200 учнів, називалися початковими школами (primary schools) [2, с. 19].

Аналіз наукових праць, в яких розкривається історія освіти в США, свідчить про те, що важливу роль в системі освіти цієї країни відіграла також недільна школа (Sunday School), яка сприяла збереженню національної ідентичності новоприбулих іммігрантів та їх адаптації в американському суспільстві. Перші згадки про таку школу у Вірджинії датуються 1786 роком. Вона була створена на зразок подібної школи в Англії. Незабаром недільні школи з'явилися у Південній Кароліні, а в 1791 році – в Філадельфії. До 1830 року вони стали досить поширеним явищем. Згідно зі статистичними даними Американського союзу недільних шкіл (створений у 1924 році), у 1830 році в США діяло приблизно 5 900 недільних шкіл. Як правило, їхніми покровителями були знані суспільні та політичні діячі, котрі таким чином намагалися реалізувати план розвитку державних шкіл для дітей із незаможних родин [8, с. 389]. Недільні школи здебільшого розміщувалися в орендованих у церков приміщеннях, де школярі вивчали ази грамоти, розучували псалми, запам'ятовували уривки з Біблії. Найкращим при цьому вважався метод запам'ятовування [1, с. 103–104].

У 1809 році в Нью-Гармоні було створено першу школу, що сповідувала принципи Песталоцці. Її керівником став Джозеф Неф (1770–1854), який був переконаний, що навчання слід починати з речей, які оточують дитину, використовуючи різноманітну наочність. Дж. Неф є автором багатьох методичних розробок з кількох предметів, включаючи іноземні мови.

Закон Картера (Carter's law), прийнятий у 1827 році, вповноважував громадськість утриму-

вати середню школу, він також міг стати моделлю для інших штатів, у яких учням хотіли б дати ґрунтовніші знання. За цим законом, міста з населенням 4000 чоловік повинні були ввести у навчальні плани курси загальної історії, риторики, логіки, латинської та грецької мов.

У 1821 році у Бостоні відкрилася перша загальноосвітня школа (public secondary school) – Англійська класична школа. Потім слово «класична» було змінено на «вища» (в деяких джерелах – «середня») і в результаті отримали назву Англійська вища школа (the English High School), яка згодом почала називатися «вища народна школа» (the public high school). До такої школи приймали лише хлопчиків віком 13 років з навичками читання, письма та математики. Учні протягом трьох років вивчали граматику, словотвір, художнє читання, математику, географію, геодезію, історію, логіку, етику, політологію та навігаційну справу. У 1826 році така школа відкрилася у Бостоні й для дівчат. Також вищі школи з'явилися в Уорчестері (Массачусетс) та Портленді (штат Мейн). Варто відзначити, що вища школа, на відміну від Латинської граматичної, є власне американською і стала втіленням демократії.

Нові припливи іммігрантів до США відбулися у 1830 та 1848 роках, що було спричинено революцією в Німеччині та в інших частинах Європи. З огляду на це в 50-х роках XIX століття у багатьох великих містах школи запровадили викладання німецької мови, проте латинська та грецька зберегли своє домінуюче значення. Поряд з цим англійська мова почала набувати статусу загальнодержавної, хоча й залишилася іноземною для частини населення.

До середини XIX століття у приватних та громадських двомовних школах вивчалися такі рідні мови, як чеська, французька, норвезька, німецька, іспанська та шведська. Штат Огайо у 1839 році вперше прийняв закон про двомовну освіту, дозволяючи, на прохання батьків, навчання німецькою та англійською мовами. У 1847 році штат Луїзіана ввів аналогічний закон щодо французької та англійської мов, а Нью-Мехіко у 1850 році – для іспанської та англійської. До кінця XIX століття значна кількість штатів прийняла схожі закони. Багато інших місцевостей упровадили двомовне навчання без державних санкцій, наприклад, щодо голландської, італійської, польської, чеської мов.

У другій половині XIX століття зростає цікавість американського населення до вивчення французької мови, оскільки лідери боротьби за незалежність від Англії були франкофілами. Навчання французької мови здійснювалося в при-

ватних школах. Війна за незалежність піднесла французьку мову до статусу найпопулярнішої іноземної мови у приватних школах, розташованих вздовж Атлантичного узбережжя, окрім Флориди. Проте престиж цієї мови впав після розгрому Франції Німеччиною у 1870–1871 роках.

У роки Громадянської війни (1861–1865) сталися зміни не лише у соціально-економічній, а й в освітній сфері. Серед останніх варто виокремити інтенсивний розвиток початкової школи, реорганізацію середньої освіти, збільшення розмірів асигнувань, пошуки ефективних навчальних методик. Крім того, Громадянська війна вплинула й на освіту національних меншин. Освіта афроамериканців у післявоєнний період була у компетенції різних філантропних товариств. Так, місіонерське товариство, засноване у 1846 році, мало на меті сприяти створенню закладів освіти для чорношкірих дітей. У 1857 році ним був заснований Берійський коледж (Кентуккі), що викликало протест у всіх плантаторів, які домагалися його закриття.

Гнітюче враження на американське суспільство справив перепис населення у 1880 році. Він засвідчив безграмотність більшої частини населення штатів Півдня, а щодо кольорового населення, то відсоток безграмотності сягав 78 % (Південна Кароліна) [4, с. 39]. З приходом до влади консерваторів у багатьох штатах були прийняті закони про створення окремих шкіл (segregated schools) для чорношкірих дітей. У 1896 році Верховний Суд США офіційно визнав такі школи, і вони стали невід'ємною частиною життя американців приблизно на 50 років [10, с. 439].

Характерною особливістю розвитку освітньої системи США у другій половині XIX століття було прийняття низки законів, що забезпечували можливість упровадження суттєвих педагогічних інновацій. Так, у 1850 році відкрилися перші безкоштовні середні школи в Орегоні. У наступні роки такі штати, як Небраска, Іллінойс (1855), Айова (1858), Канзас (1859), Дакота (1960) прийняли закон про навчання у вищих народних школах, в яких продовжували своє навчання ті, хто не мав змоги вступити до університету. Програми граматичних і так званих «підготовчих» (preparatory schools) готували лише до вступу у вищі навчальні заклади.

У вищих школах навчання для учнів віком від 14 до 18 років було диференційованим, враховувались їхні можливості, потреби та інтереси. Як правило, в таких школах функціонували паралельні відділи: загальноосвітній (academic) – для тих, хто бажав вступити до університету або

отримати «класичну» освіту; природничо-науковий відділ з латинською мовою (latin-scientific) або без латинської мови – науковий (scientific); практичний (business) – для учнів, які отримували лише базові знання і в короткий термін закінчували школу [8, с. 191–198]. Крім того, у вищих американських школах предмети поділялись на: загальноосвітні (general course), де переважали математика або природничі науки, і класичні (classical course), де, починаючи з другого року навчання, велика увага приділялася класичним мовам [2, с. 22].

У 1883 році у США було засновано Асоціацію сучасних мов Америки, але це мало незначний вплив на розвиток навчання іноземних мов у навчальних закладах у першому десятиріччі XX століття.

Як свідчать статистичні дані, у 1891–1892 роках у Сполучених Штатах Америки понад 15 млн. дітей отримували освіту, що становило 23 % від усього населення. Такого високого показника не було в жодній країні світу. З цих 15 мільйонів учнів 96,27 % отримували початкову освіту, середню освіту – 402, 089 учнів (2,78 %), а вищу – 147,662 юнаків і дівчат (1 %).

До кінця XIX століття кількість середніх шкіл зросла до 6 000, у списках яких нараховувалося 519 000 учнів. Вони становили лише 8,5 % усього молодого покоління. Відсоток учнів, які закінчували школу, був ще меншим – 6,3 % [5, с. 233–234]. У той час питання цілей американської середньої школи трактувалося з точки зору двох головних напрямів американської педагогіки. Прихильники традиційного навчання вбачали у вищій школі заклад виключно для підготовки учнів до навчання у коледжі. Тобто вихованці поділялися на тих, які вивчали предмети або гуманітарного, або технічного циклу.

Отже, у XIX столітті найбільш вживаною мовою на сході США залишилася французька, у Пенсільванії та на середньому заході – німецька, у Флориді, на південному заході і на заході – іспанська. Дві війни у XIX столітті (війна з Мексикою (1848), іспансько-американська війна (1898)) спричинили зростання інтересу до культури Іспанії та вивчення мови цієї країни.

Незважаючи на всі перелічені переваги, на початку XX століття система освіти у США все ще не повністю задовольняла потреби економіки, тому педагоги намагалися шукати нові, більш ефективні способи її організації.

Перспективи подальших досліджень з означеної проблеми вбачаємо у вивченні історії розвитку іншомовної освіти в США у XX столітті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кислова А. А. Церковь и школа : борьба вокруг школьной реформы в США первой половины XIX века / А. А. Кислова // Америк. ежегодник. – М., 1986. – С. 85-105.
2. Пацевко Н. В. Еволюція теорії і практики навчання у Сполучених Штатах Америки першої половини XX ст. : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Н. В. Пацевко. – Дрогобич, 2004. – 210 с.
3. Свядковский И. Ф. Социальное воспитание в Америке / И. Ф. Свядковский. – М.-Л. : Гос. издательство, 1-я Образцовая типография в Москве, 1930. – 182 с.
4. Соловьев И. М. Всеобщее обязательное обучение за границей. Эволюция и современное состояние его в Германии, Англии и Соединенных Штатах Америки / И. М. Соловьев. – М. : Работник просвещения, 1930. – 95 с.
5. Суд над системой образования : стратегия на будущее ; ред. У. Д. Джонстон. – М. : Педагогика, 1991. – 264 с.
6. Gutek G. L. Philosophical alternatives in education / G. L. Gutek. – Columbus, Ohio : Charles A. Merrill Publishing Co., 1974. – 277 p.
7. Johnson A. J. Introduction to the foundations of American education / A. J. Johnson, H. W. Collins, J. H. Dupius, J. H. Johansen. – Boston, 1991. – 574 p.
8. Meyer A. E. An educational history of the Western World / A. E. Meyer. – New York : Mc Graw-Hill Book Co., 1965. – 516 p.
9. Ruskin T. The opening up of American education / T. Ruskin. – Lanham : University Press of America, 1983. – 146 p.
10. Sadker M. P. Teachers, school and society / M. P. Sadker, D. M. Sadker. – New York : The Mc Graw-Hill Co., 1997. – 634 p.